https://doi.org/10.31874 / 2309-1606-2018-22-1-88-114
УДК: 130.2:37.032+930.85

Марія КУЛТАЄВА

ОСВІТА І ПОВСЯКДЕННІ РЕАЛІЇ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ: МЕМУАРИ І ТЕОРЕТИЧНІ РЕКОНСТРУКЦІЇ

Анотація

Повсякденні реалії виховних та освітніх практик Третього рейху реконструюються у мемуарах включених спостерігачів цих процесів. Фрагменти цих мемуарів наводяться як додатковий фактологічний матеріал, що доповнює теоретичні рефлексії освітніх трансформацій тоталітарного зразка через звернення до їх суб'єктивного сприйняття. Попри різне походження і різну життєву позицію усі автори поданих у перекладі фрагментів зосереджуються на тих рисах тоталітарних інновацій в освіті та вихованні, які є несумісними з гуманістичною освітньою традицією. Повсякденне життя університетських і шкільних спільнот у Третьому рейху визначалось ідеологією націонал-соціалізму.

Спогади про діяльність М. Гайдеггера на посаді ректора Фрайбурзького університету (Г. Готтшальк, Г. Йонас, К.Льовіт, Г. Цезар) розкривають амбівалентність його способу мислення та дій. Його націоналізм одначе не переходив в різкий антисемітизм, коли йшлось про управління університетом. Расова теорія як складова ідеології націонал-соціалізму не була визначальною для тих освітніх інституцій, де освітні традиції поєднувались з гуманістичними цінностями, які домінували у родинах (Г. Цезар, Л. Шмідт). Деякі спроби стимулювати альтруїстичну соціальну поведінку учнів та студентів (допомога і солідарність) виявились неефективними у Третьому рейху через їхню директивну природу (Г. Цезар). Порівняння націонал-соціалістичної моделі школи зі школою Ліхтварка, здійснене Л. Шмідт, показує переваги ідеологічно незаангажованих освітніх інституцій, які застосовували свою педагогічну і соціальну свободу для всебічного розвитку особистості. Досвід перебування у Спілці німецьких дівчат у поєднанні з досвідом примусової праці критично аналізується у спогадах Г. Цезар і Л. Шмідт.

Соціальний статус жінок та їх виховний вплив в родинах взірця Третього рейху реконструйовані Б. Фінкен. Вона доводить, що ідеологія Третього рейху відводила жінці роль підлеглого члена суспільства.

Ключові слова: *Третій рейх, освіта, повсякденне життя, мемуари, університет, школа, ідеологія, гуманізм, цінності.*

Ганс Готшальк[1]

Гайдеґґер на посаді ректора[2]

Я тільки двічі слухав публічні виступи Гайдеґґера. Перший раз це була лекція з приводу його вступу на посаду ректора, відбувалась вона в актовому залі Фрайбурзького університету. Трохи пізніше мені випало слухати лекцію про Платона, а саме: інтерпретацію притчі про печеру. Обидві лекції справили дуже сильне враження, хіба що тлумачення грецьких текстів здавалось мені, класичному філологу за фахом, досить примітивним. Своєю зовнішністю і манерою читати лекції він був дуже схожий на теолога Карла Барта; нічого дивного – обидва були типовими алеманцями. Наприкінці 1928 р. я відвідав Г. Рікерта у Гайдельберзі. Розмова зайшла про Гайдеґґера. Рікерт розповів, що Гайдеґґер був тут проїздом і завітав до нього як учень до вчителя. Так начебто висловився сам Гайдеґґер. Рікерту це було дуже приємно, він з насолодою повторив ще раз, щоб показати, як його шанує академічна молодь. Гайдеґґер був учасником Першої світової війни, але ні до чого не дослужився і не мав ніяких нагород.

Наскільки пам'ятаю, він служив охоронцем при фрайбурзькій пошті. Там зібрались численні «духовні» особистості – мистецтвознавець Фрідлендер, поет Бурте та інші. Серед них лише Р.Крешер і Ю.Ебінгауз були офіцерами і брали участь у бойових діях. Хтозна, може, цей факт був прикрим для Гайдеґґера. Після цієї війни, як пише Ясперс, за Гайдеґґером уже йшла слава, а з появою «Буття і часу» Гайдеґґер став філософом свого покоління. У 1930 р. його запросили до Берліна, але він відмовився. Відтак, його вступ до партії не можна пояснити комплексом меншовартості, як це мало місце у інших. Але, на відміну від Л.Куртіуса і Л.Дейбнера, Гайдеґґер ніколи не належав до націоналістичного і реакційного крила філософського факультету у Фрайбурзі. Він підтримував тісні дружні стосунки з Гуссерлем і численними неарійськими студентами та викладачами. Отже, Гайдеґґер не був ані антисемітом, ані расистом.

Тепер повернемось до 1933-1934 рр., а саме: до процедури обрання ректора у Фрайбурзькому університеті. Переважна більшість відда-

[1] Ганс. Л. Готшальк (нар. 1904) – син колеги Гайдеґґера – Й. Кона (прізвище змінив у 1922 р.). Професор кафедри арабістики та ісламознавства Віденського університету.

[2] Gottschalk H. L. Heideggers Rektoratszeit. In: M.Heidegger in Gespräch. Pfullingen, 1989, S. 184-189.

Цей переклад та усі інші, присвячені спогадам про Гайдеґґера у період його ректорства, є виправленою і новою редакцією перекладу у книзі: М. Култаєва. Гайдеґґер очима сучасників. Л.: Стилос, 2002.

ла голоси за обрання на новий строк колишнього ректора – анатома Мьолендорфа. За Гайдеґґера була незначна меншість – десь близько 17 професорів. Проте, попри всі правила, ректором обрали саме його. На цій посаді він завжди був коректним. 1 квітня 1933 р. мій батько хотів звільнитися за власним бажанням, – щоб уникнути неприємностей і не починати кожну лекцію «гітлерівським салютом». Ректор не прийняв цієї відставки. До того ж, Гайдеґґер намагався стримувати антисемітські акції студентів, які вже неможливо було припинити. Коли до нього прийшли студенти з вимогою видати наказ, щоб єврейські професори друкувалися своєю рідною мовою, Гайдеґґер відмовився і зауважив, що кожен ганьбить себе, як може. Також ми не були позбавлені прав користування бібліотекою. Незадовго до моєї еміграції до Англії ми зустрілись біля каталогу університетської бібліотеки. Гайдеґґер дуже люб'язно привітав мене і голосно сказав: «Все це колись має скінчитись». Загальновідомо і зрозуміло, що обрання на посаду ректора негативно вплинуло на його стосунки з Гуссерлем. Адже Гуссерль у 1928 р. зробив його своїм заступником, бо вважав Гайдеґґера «своїм» учнем. «Закон про неарійців» був болісним ударом для родині Гуссерля: один з його синів загинув на фронті під час Першої світової війни, другий – професор римського права у Нільському університеті – був тяжко поранений, а дочка Еллі всю війну працювала медсестрою. Безперечно, ми, «єврейські християни», дуже ображались, коли наші друзі після 1933 р. ставали нацистами і дозволяли собі нетактовні висловлювання.

Поведінка Гайдеґґера у 1933 р. обурювала не тільки колег. Я пам'ятаю, як різко зреагував на це єпископ Конрад Ґрьобер, який підтримував Гайдеґґера в дитячі та юнацькі роки. З іншого боку, на цій посаді Гайдеґґер дратував також й нацистських бонз. Він взагалі не мав хисту до управлінської роботи і був змушений звільнити ректорське крісло вже в 1934 р. Отже, не було ніякої політичної демонстрації Гайдеґґера, а просто безславно скінчилась його епоха, за завершенням якої увесь університет спостерігав зі зловтішною усмішкою.

З інтерв'ю проф. Андреаса Ізеншміда з проф. Гансом Йонасом[1] для швейцарського радіо (трансляція від 9.10.1987)[2]

ЙОНАС: Гайдеґґер був, безперечно, одним з найвидатніших філософських мислителів Німеччини. Навіть можна сказати, що він є найвидатнішим філософським мислителем цього століття. Коли за часів моєї молодості хотіли вивчати філософію, то йшлося не просто про звичну або традиційну університетську філософію. Ні, існувало два прізвища. Одним був тоді вже старий Едмунд Гуссерль у Фрайбурзі, засновник феноменології, яка, попри свій тісний зв'язок з філософською традицією, вже певною мірою була початком нового, тим, що заслуговувало на увагу в Німеччині поза неокантіанством. Щодо неокантіанства, зосередженого переважно у Марбурзі, то слід зазначити, що Г. Когену (він вже не жив тоді), П. Наторпу і М. Гартману, попри їхню популярність, бракувало оригінальності. Оригінальними були феноменологи. Там, у Фрайбурзі, працював молодий приват-доцент, асистент Гуссерля на прізвище Мартин Гайдеґґер. Отже, я знаходився одночасно, так би мовити, у межах подвійного вибуху особистостей цих двох великих і дуже своєрідних вчителів, масштабних мислителів, а саме: Едмунда Гуссерля і Мартина Гайдеґґера; останній був незрівнянно привабливіший.

ІЗЕНШМІД: Чому ж?

ЙОНАС: Вас, може, здивує моя відповідь. Гайдеґґер не завжди говорив зрозуміло, інколи обривав речення на півслові, але при цьому завжди залишалось враження: щось криється за всім цим, це варто осягнення, бо тут починається робота з чимось новим.

ІЗЕНШМІД: Я не зрозумів ані слова, але знаю, це була філософія, як хтось висловився.

ЙОНАС: Авжеж! Саме так і було: я нічого не розумів, але ж знав, що це є необхідністю. Тут наближаєшся до осердя філософського мислення. Воно ще не відкрите, однак щось уже діється, а саме: – ну, як би висловитись, – йдеться про остаточне завдання мислення взагалі, про філософію. До всього цього слід ще додати, що мислення Гуссерля вже почало дерев'яніти, його лекції були постійним повторенням того, що він вже казав, що було в його книжках. Безперечно, це варте вивчення і уваги. Однак на лекціях і семінарах у Гуссерля зовсім не відкривалися нові пер-

[1] Ганс. Йонас (нар. 1903) – вивчав філософію, теологію, історію мистецтв в університетах Фрайбурґа, Берліна, Гайдельберґа і Марбурґа. Під керівництвом Гайдеґґера захистив у 1928 р. дисертацію. Професор кількох університетів Канади і США. Живе в США.

[2] Interview von Prof. Dr. Andreas Isenschmid mit Prof.Hans Jonas fur den Schweizer Rundfunk vom 9.10.1987. In: M.Heidegger im Gespäch. Pfullingen. 1989, S. 221-229.

спективи, все було, як у школі. Згодом, у певному сенсі, Гайдеґґер також став запроваджувати школярство, але я хотів розповісти зовсім не про це. Зрозуміло, що мені насамперед треба було засвоїти усталене вчення, але не хотілося перетворюватись на пасивного прихильника школи, нехай і дуже авторитетної.

ІЗЕНШМІД: У Гайдеґґера йдеться про кінцеве завдання філософії. Стара тема, але висвітлюється принципово новою мовою і, на мою думку, відкриває цілком нові перспективи. Чи були у Гайдеґґера якісь таємниці, коли йшлося про кінцеві завдання філософії?

ЙОНАС: Безперечно. Нагадаю, що феноменологія дескриптивна, вона описує феномени. Але які? Феномени свідомості. Гайдеґґер говорив про тут-буття, однак не про таке, що уявляє собі світ через акти знання, а про таке, способом буття якого є турбота, яке чимось занепокоєне. І він визначає це тут-буття як таке буття, яке у своїй буттєвості турбується своїм буттям. Ось такої тональності не було у Гуссерля. Адже «чисте Я» у Гуссерля було принципово інтелектуальним Я. Як вже сказано, інтелігібельне та інтелектуальне Я чистої свідомості робить світ предметом, тобто тим, що протистоїть цьому Я. Тут-буття Гайдеґґера сприймається інакше: воно з турботою вплетене у світ. Йому щось стає не байдужим; а це значить: воно є. Отже, власне кажучи, воно сутнісно завжди знаходиться в дорозі. Скажу не як філософ, бо Гайдеґґер не вживав такого виразу, у нього йдеться про «занепокоєне Я», на відміну від чистого Я, що суверенно протистоїть світу.

ІЗЕНШМІД: Як же ці погляди поєднуються з політичною позицією Гайдеґґера?

ЙОНАС: Їх зв'язок проявився ще задовго до війни, у 1933 р. Гайдеґґер вийшов зі своєї схованки. До того часу він не виявляв своїх політичних нахилів і симпатій, хоча, треба зауважити, що демонстрація крові й коріння була у нього завжди. Він дуже підкреслював своє шварцвальдське походження. Я маю на увазі захоплення лижами, домівку у горах, у Тодтнауберзі, і справа зовсім не в тому, що він любив кататись на лижах із гір, бо тут було щось від світоглядного самоутвердження. Треба бути ближче до природи і т. д. Його деякі репліки, наприклад про французів, свідчать про примітивний націоналізм. Ось таким був Гайдеґґер. Тоді я ще не пов'язував з усім цим його філософію, а розглядав як певні особисті риси, з яких він робив культ, наприклад, із манери одягатись. Він видумав собі костюм, щось традиційно-фольклорне, з акцентуванням ландшафту: штани до колін з довгими панчохами і жилет. У цьому вбранні, дещо імітуючи шварцвальдських селян, він з'являвся в лекційній аудиторії. Над цим ми не замислювались, для нас були важливими не смаки Мартина Гайдеґґера, а його мислення і вчення.

Він був чудовим вчителем, не тільки оригінальним, а й – можна сказати – чарівливим. Ніколи доти і згодом я більше не бачив, щоб студенти так старанно конспектували. Конспекти його лекцій я возив за собою в еміґрації.

ІЗЕНШМІД: Чи існує зв'язок між цими двома компонентами – великий мислитель, чудовий вчитель і шовініст, що вийшов із схованки у 1933 році? Це дві різні речі, чи мають вони спільне коріння?

ЙОНАС: Мабуть, так. Але це лише згодом дійшло до мене. Коли у 1933 р. він проголошував оту свою горезвісну промову, що є зрадницькою у філософському сенсі, мене охопив жах, я сказав тоді друзям: «І це від Гайдеґґера, найвидатнішого мислителя нашого часу!» На що був змушений вислухати: «Ну, чого ти так дивуєшся, все це давно сиділо в ньому і навіть відповідає способу його мислення». І тут мені навели певні зразки гайдеґґерівського мислення. Як же довго я нічого не помічав!

ІЗЕНШМІД: Якими ж рисами характеризувались ті зразки?

ЙОНАС: Ви ставите для мене дуже важке питання. На нього можна відповісти тільки все спрощуючи. Наприклад, таким спрощенням є поняття рішучості. Все, що Гайдеґґер мав сказати про справжність і несправжність існування у своєму аналізі буття, було вперше оприлюднено у роботі «Буття і час», яка вийшла з друку у 1927 р., отже, після того, як я протягом кількох років навчався у Гайдеґґера. Йдеться про те, що буття тут-буття може відбуватись у різних модусах, репрезентуватись різними способами буття, з яких домінуючою є буденність. Тут-буття схоплено, спіймано безособовістю, отже, це буття суспільства, яке позбавлено персональності, є знівельованим, анонімним. ... Йому протиставляється екзистенція, шлях до якої веде через своєрідне самоосягнення, особливо через так зване забігання наперед: до смерті.

Мені здається, що у Гайдеґґера – може, це залишки переживань Першої світової війни – було складне ставлення до власної смерті, до власної конечності як до однієї зі спонук, що повертає тут-буття до своєї правдивості, визволяючи його від панування безособовості. Ознакою цієї істинності є рішучість. Це рішучість сама по собі, вона не залежить від того, навіщо і задля чого приймати рішення. Рішення як вибір стає дійсним знаком справжнього буття. Приводи ж для рішучості постачає історія. Цілком незалежно від політичної дійсності Гайдеґґер розробив своє власне вчення про розвиток в історії, тобто в історії думки, а саме: про процес відпадіння від витоків, унаслідок чого втрачається коріння, початок і виникає, так би мовити, рутина у процесі мислення. Він інтенсивно вивчав і відкривав для нас греків – особливо Арістотеля, а також досократиків, привертав увагу до Платона, Авґустина; це означало для нього повернення до коренів мислення, але такий рух співіснував

з дуже негативною оцінкою досягнень подальшого розвитку європейської думки. Він наголошував на вторинності, похідному характері філософського мислення, наприклад, неокантіанства, і взагалі німецької філософії, що викладалась в університетах.

Наприкінці 20-х років відбулась, як пригадую, публічна дискусія між Кассірером і Гайдеґґером. Якщо Кассірер був «гомо гуманус» у традиційному смислі, то його суперником виступав, можна сказати, «варвар» Гайдеґґер, у якого все просвітлене знову-таки відступало у тінь. Це була без перебільшення освітня катастрофа, коли найавторитетніша німецька університетська філософія зніяковіло відступала під новим натиском і новими запитаннями, які сипав на Кассірера Гайдеґґер. Мені згодом розповідали, що Кассірер був дуже збентеженим; безперечно, він відчував також, що серця і душі глядачів належали Гайдеґґеру. Це все було болісним само по собі, але Кассірера явно дратував «чорнявий демон», викликаючи антипатію. Отже, Кассірер вчасно розпізнав його.

Як би там не було, а в січні 1933 р. настала вирішальна година. Треба було кинутись у цю нову долю, вистрибнути із безпринципної, слабкої, занадто цивілізованої і приглушеної духовної атмосфери німецьких університетів (йшлося тут передовсім про філософію) у нову дію, у новий початок. Саме тоді я усвідомив усю жахливу сумнівність мислення Гайдеґґера. Якщо він звинувачував ідеалістичну філософію в певному ідеалізмі (там вивчались форми мислення, категорії, що упорядковують світ, і все це на певній дистанції), то він сам заслуговує на серйозніші дорікання за абсолютний формалізм філософії рішучості, де рішення як таке проголошується вищою чеснотою. Вибір у дійсності – фюрера і партії – він ототожнював з самим принципом вибору і рішучості. Коли ж я збагнув, що то була не тільки особиста помилка Гайдеґґера, а наслідок його мислення, – мені розкрилася сумнівність екзистенціалізму як такого, а саме: притаманний йому нігілістичний елемент.

Карл Льовіт

Особистість Гайдеґґера[1]

У 1926 р. у Марбурзі незадовго до захисту дисертації я записав свої щирі враження від особистості Гайдеґґера – ту характеристику з незначними доповненнями хочу відтворити зараз. Студенти дали Гайдеґґеру прізвисько «маленький чарівник з Мескірху». Він був дуже маленьким на зріст, походив з незаможної родини, що мешкала у селі Мескірх, осві-

[1] Lowith K. Heideggers Persönlichkeit In: Löwith K. Mein Leben in Deutschland vor und nach 1933. Stuttgart, 1986, S. 42-45.

ту здобув, долаючи злидні. Його молодість пройшла «під жорнами теології» – в єзуїтському монастирі Фельдкірха. Не можна забути жесту й промовистого погляду, коли, показуючи фотографію померлого пастора у домовині, було сказано: «Ось цей давав нам на горіхи!» На знімку ми побачили тіло аскета із загостреними рисами. Бідне походження Гайдеггера відчувалося постійно. У 1933 р. я зайшов до нього у ректорський кабінет: у цьому великому помпезному приміщенні він сидів похмурий, розгублений; навіть розпорядження і накази мали на собі відбиток якоїсь зніяковілості. Це враження посилювалося ще й незвичайністю вбрання: він носив щось на кшталт шварцвальдського селянського сюртука із широкими обшлагами і напіввійськовим коміром, штани до колін; усе це – з коричневого сукна, з претензією на «справжній одяг», щоб з порога відкидати усяке там «das Man» (безособовість – перекл.); тоді ми тільки підсміювались над цим костюмом, нам навіть на думку не спадало, що це був своєрідний компроміс між цивільним одягом та уніформою штурмовиків. Коричневий колір добре пасував до смаглявого обличчя і чорного волосся. Це був маленький чорнявий чоловік, який вмів показувати фокуси: від слухачів ховалося те, що він тільки-но відкрив. Техніка його лекцій була зведенням якоїсь споруди із думок, щоб потім знести її і залишити захоплених слухачів у пустоті, на самоті із загадкою. Між іншим, вміння зачаровувати мало також і дуже сумнівні наслідки: воно приваблювало більш-менш психопатичних осіб; одна студентка після трьох років розгадування загадок скінчила життя самогубством.

Важко описати обличчя Гайдеґґера, адже він ніколи не дивився досить довго перед собою. Типовим виразом був працюючий лоб, завіса на обличчі, потуплені очі, які він раз по раз підводив на мить, щоб переконатись у ситуації. Якщо ж він був змушений, скажімо, у приватній розмові, дивитись просто у вічі, тоді обличчя ставало закритим, втрачало впевненість, він не мав природної щирості у спілкуванні, що компенсувалось насторожено-хитрою селянською недовірою. Лекції він читав, дивлячись у записи, без будь-яких жестів і гучних фраз. Єдиним риторичним засобом була вишукана неупередженість і схожа на тези чітка побудова, що викликала напругу. Тоді його обличчя ставало дуже виразним завдяки неприхованим зусиллям, спрямованим на концентрацію, – виникали хоч і негарні, але дуже цікаві асиметрії. На випуклому лобі сильно виступала жила, вона додавала обличчю життєвості і працювала, не зважаючи на слухачів; промова їх зворушувала, хоча й не промовляла до них. Він навмисне стояв відсторонено за кафедрою, перегортаючи і проголошуючи сторінку за сторінкою з упевненістю, що давно перетворилася на звичку. На останній лекції у Марбурзі студенти поклали

на кафедру букет білих троянд. Він прийшов, як завжди, дивлячись собі під ноги, піднявся на кафедру, щоб завершити свій курс у вже напівпорожній аудиторії. Як же не пасували до всього цього троянди, які він незадоволено ігнорував!

Захоплений енергійною серйозністю цього маленького гіганта, котрого ми з моменту виходу «Буття і часу» називали «мудрецем часу», я витратив марно чотири роки, щоб встановити людські стосунки з тим, хто все життя уникав особистих контактів, хто тільки на лекціях, концептуально перенасичених та адресованих до «всіх і нікого», виголошував те, що не міг або не бажав сказати віч-на-віч. Його знання простягались у межах недовіри. Здобутком цієї недовіри, з якої вони походили, стала майстерна критика існуючої традиції. Наукову освіту він здобув з перших рук. Його бібліотека була не зібранням книжок, вона обмежувалась класичними творами, які він вивчав ще у молоді роки. Провідні вчення античності та середньовіччя він знав досить добре, проте не терпів ані соціології, ані психоаналізу. Його надмірна критика всього, що пов'язано з освітою і культурою, притягувала і відштовхувала нас; сам же він з підозрою оберігав усі входи і виходи своєї лисячої нори, де також не почувався добре. Він страждав від свого навмисного усамітнення, часто робив спроби розширити коло спілкування, звідки знову втікав до самого себе, втягуючись у роботу, яка сприяла закам'янілості й застиглості його сутності, хоча та у своїй основі була м'якою і вразливою.

За походженням він був простим сином ремісника, який у професійному житті перетворився на патетичного представника свого стану, одночасно заперечуючи його. Єзуїт за вихованням, він – через обурення – став протестантом; він є схоластичним догматиком за освітою і екзистенціальним прагматиком з досвіду, теологом завдяки традиції і атеїстом у дослідницькій діяльності, а як історик – ренегатом своєї традиції. Йому була притаманна екзистенціальність К'єркеґора, гегелівська воля до системи, діалектичний метод поруч із браком змістовної глибини, аподиктичні твердження, що походили із духу заперечення, прихильність до втаємничення; він був допитливий як ніхто інший, радикальний в останніх запитаннях і компромісний у передостанніх, – ось так суперечливо впливала ця людина на своїх учнів, які, незважаючи ні на що, залишалися з ним, адже своїм філософським водінням він значно перевищував усіх інших університетських професорів.

Гертрауд Цезар[1]

Мандри крізь буремні часи

Народну школу я закінчила у селі Віблігвєрде в горах. Але ліцей для старшокласників був у місті в долині. Автобусів тоді ще не було. Єдиною можливістю здобути освіту був щоденний марш-кидок у долину, який ми здійснювали командою у такому складі: я, моя подруга Грета і ще четверо дітей. Вранці дорога до школи тривала майже півтори години, а шлях до дому – майже дві. Ці походи відбувались у будь-яку пору року, не зважаючи на погоду. На зворотному шляху ми двічі відпочивали під високими буками. Там були кошики для паперу з надписом, який врізався у мою пам'ять: «Той, хто полюбляє тут відпочивати, має від сміття ліс оберігати».

Не зважаючи на виснаження від таких «походів», які не відомі сучасним учням, я ще бігла на дитячі спортивні змагання різних рівнів. На загально німецьких змаганнях мені вдалось вибороти перше місце. На мене наділи вінок з дубового листя і нагородили грамотою, підписаною самим Гінденбургом.

1928 р. був надзвичайно важливим для мене. Ми переїхали в долину, і я приєдналась до групи школярів, які їздили на заняття потягом. Це дещо змінило мої звички Для мене було справою честі заскочити до вагону в останню мить. Я бігла щосили до вокзалу, протискувалась крізь шпарину у паркані, щоб вибратись на платформу. Це був останній порятунок для тих, хто запізнювався. Але я жодного разу не пропустила потягу.

На канікулах ми їздили по країні, оглядали пам'ятки архітектури, краєвиди, відвідували музеї. У Франкфурті на Майні я записалась до басейну, навчилась плавати і навіть склала іспит з цього виду спорту.

Влітку 1930 р. наш директор ліцею організував в рамках Об'єднання німців за кордоном (Verein fьr das Deutschtum im Ausland) поїздку до Зальцбурга. Там ми зустрілись з німцями з усіх куточків світу. Для мене це була велика подія. На сцені під відкритим небом ми виконували народні танці, брали участь у факельній ході по темним вуличкам. Зальцбург – це моє улюблене місто. Згодом, вже у дорослому житті, я часто їздила туди на фестивалі класичної музики, особливо коли симфонічним концертом диригував Караян.

У моєму класі панувала атмосфера щирої дружби. Наше життя було радісним, ми залюбки танцювали, бігали на ковзанах та лижах, грали у

[1] Переклад здійснено за виданням: Gertraud Cesar Wanderungen durch bewegte Zeiten. Sassenberg: Pavo-Verlag 1994. Гертрауд. Цезар, докт. філос, учениця М. Гайдеггера, а також біолог і фармацевт.

теніс. Захоплювались також іншими видами спорту, передбаченими навчальним планом.

Вікна нашого гімнастичного залу виходили на ринкову площу, де завжди юрбились люди. Але одного разу, це трапилось у 1932 р., я зазирнула у вікно і здивувалась: площа була пустою. Але зненацька вона стала наповнюватись людьми, що приходили групами. Ми чисто із цікавості також вибігли на неї і змішались з натовпом. Ось на саморобній сцені з'явився принц Август Вільгельм. Ми називали його «АУВІ». Він проголосив палку промову, агітуючи за НСНРП та Адольфа Гітлера. В нашій глибинці таке не часто траплялось. АУВІ вдалось справити на нас велике враження.

Дома я дала волю почуттям і за обідом без перестану розповідала про побачене і почуте. Мій батько спочатку мовчав, щоб я вибалакалась. Потім надав свій коментар, стиснувши його до одного речення: «Донечко, це політика про все і ніщо, а ми собі не можемо цього дозволити». Слова батька змусили мене дещо замислитись, але у глибині душі я вважала, що погляди батька є застарілими.

У ті часи заклики націонал-соціалізму знаходили все більше прихильників. Через світову економічну кризу і безробіття багато людей покладали свої сподівання на Адольфа Гітлера, вбачаючи у ньому сильну особистість, здатну змінити їхню долю на краще. Бідність і злиденність тих часів не можна порівняти із сучасними їх проявами. Успіх на виборах у 1933 р. Гітлеру був гарантований.

Старшу школу я закінчувала вже в нових умовах з новими законодавчими актами. Мій випуск і нас усіх освітні чиновники розглядали як щось на зразок «піддослідних кроликів». Від природи я мала низку сприятливих передумов для здобуття вищої освіти. У мене була сила і спритність, необхідні для занять спортом, позитивне ставлення до товариського життя, вміння спілкуватись з людьми різних соціальних прошарків, зрештою зовнішність, яка відповідала нордичному расовому психозу: блондинка з блакитними очами, великий зріст і стрункість.

Влітку 1933 р. наш випускний клас поїхав на тиждень на екскурсію до Мозеля. Нас супроводжували наш класний керівник, якого між собою ми називали «Діректором» і дуже його любили, а також молода і розумна вчителька фізичного виховання. Я милувалась краєвидами Мозельської долини, із захопленням розглядала старожитні римські пам'ятки у Трірі. До цієї екскурсії я навіть нічого не знала про «чарочку вина». Але ця екскурсія розширила мій досвід також і у цьому напрямку. Батьки наших двох однокласниць були власниками готелів і мали зв'язки з виноробами. Вони влаштували для нас дегустації вин, які супроводжувались цікавими лекціями про мистецтво виноробства, про зберігання вин та

культуру їх вживання. Під час одного з таких заходів ми побачили на стіні віршик, написаний великими літерами до того ж – з дотепними ілюстраціями:

Жив-був один гультяй,
Відомий на весь край.
Бабій і волоцюга
мав чарочку за друга.
Його Бог покарав –
Здоров'я відібрав.

Радості нашій не було меж, коли ми побачили цей надпис на поштовій картці з краєвидами. «Це те, що треба!», – вирішили ми і надіслали картку нашому вчителю математики. Це був надзвичайно безглуздий і огидний вчинок. Але того, що зроблено, вже не повернеш. Нас трохи виправдовує те, що цей вчитель відчував насолоду, принижуючи учнів. До ліцею він приходив у чорній уніформі есесівця, нас дратували його чоботи і галіфе. До того ж цей прихильник «солдатського стилю» мав хитку ходу, напевне, полюбляв хильнути оковитої. Якось він загубив свій записник, який випадково потрапив до наших рук. Звідти ми дізналися, що він глумливо оцінював нас за Фрейдом.

За два місяці до випуску – у холодному і морозному січні 1934 р. наш клас провів два тижні на молодіжній турбазі під Мюнстером. Там ми тренувались у зимових видах спорту і ходили на екскурсії. У цій місцевості збереглись палаци на воді, які взимку виглядають як резиденція сніжної королеви. Один з володарів цих замків виявився войовничим анти феміністом і не пускав нас усередину. Нам допомогли вигукування. Ми без перестану драли горло, доки не відчинились двері.

На початку березня, після успішно складених екзаменів, був випуск. Влада підготувала для нас сюрприз, який називався «зрілість як допуск до вищої освіти». Без одержання такого свідоцтва зрілості наш атестат про повну середню освіту не давав права навчання у вишах. До того ж було кількісне обмеження: тільки 8% абітурієнток (тобто 30% від їхнього загального числа) дозволялось приймати університетам. Існувала ще й інша перепона. Кожна абітурієнтка мала півроку відбувати трудову повинність. Для усіх інших така повинність була добровільною. Негативна оцінка виконання трудової повинності закривала шлях до університету. У нашому таборі нас абітурієнток було лише 4 серед 36 трудових дів (Arbeitsmaiden), так піднесене називали волонтерок.

Ці волонтерки з підозрою ставились до нас, бо ми працювали примусово і були зайняті на найважчих роботах. Я, наприклад, повинна була 4 тижні прати руками постільну білизну на пральній дошці. Під час ве-

ликих канікул ми працювали на кухні і, окрім 36 трудових дів, мали обслуговувати ще 100 дітей з табору для відпочинку. Праця починалась о шостій ранку і завершувалась пізно увечері о 21-22 год.

Окрім цього, була ще соціальна служба. Для мене вона складалась з обслуговування жінки, хворої на сухоту, ведення домогосподарства та опікування її розбещеним синочком. І це цілий місяць.

Влітку і восени ми працювали на сільгоспроботах, збирали помідори та фрукти, копали і сортирували картоплю, носили лантухи до вантажівок. Для мене це була незвична і виснажлива діяльність. Але я намагалась виконувати її якомога найкраще, щоправда, це потребувало високого рівня самодисципліни. Такої уніформи, яка видавалась пізніше у RAD (Reichsarbeitsdienst – робоча служба рейху), у 1934 р. ще не було. Ми мали самостійно шити собі однострої. Наша «уніформа» складалась з темно-синьої спідниці, блакитної краватки, білої блузки з довгими рукавами, робочої сукні у блакитно-білу смужку з білим коміром і фартухом. Моїй наставниці з шиття і роботі за швейною машиною я вдячна й дотепер, бо моя «майстерність з шиття одягу» привчила мене підганяти одяг під фігуру.

Нашу табірну повсякденність одного разу перервала «історична подія». До нас приїхала головуюча трудової повинності Вестфалії. Вона наказала нам опівдні вишикуватись на плацу і довго нас оглядала. Потім пролунала команда «Уперед». Спочатку викликали мене, а потім ще три дівчини. Ми мали хутко натягнути на себе темно-сині спідниці і білі блузки та влізти до кузова відкритої вантажівки. Питання «що», «куди» і «навіщо» носились у голові, але ми вагались їх озвучити. Зрештою приїхали до замку «Будденбург». Нам та трудовим дівам з інших таборів було наказано вишикуватись на містку перед входом до замку. У цій позиції ми терпляче вистояли декілька годин, очікували, самі не знаючи чого. Не було жодної здогадки щодо наміру наших керівників і призначення цього заходу. Надвечір раптово задощило. Нас, змоклих до кісток, розташували по приватних домівках, але про спання й не йшлось, бо треба було сушити і прасувати наші уніформи.

Вранці усе повторилось знову, хіба що вдалось розвідати, що у цьому замку розташувались чоловічі ресурси відбуття трудової повинності, вони мали тепер проявити себе у справах спортивних. На нас це справило б враження. Раптом здійснилось непередбачуване: невідомо звідки перед нами представ Гітлер зі своєю свитою. Вони зупинились на відстані кількох метрів від нас. Ми демонстрували Гітлеру наші спортивні таланти, але він був подумки десь в іншому місці. Згодом це враження було підкріплено історичними фактами. Прямісінько від нас Гітлер поїхав на розбірки з Ремом. На згадку про це сумнівне «щастя зустрічі з

фюрером» і тортури шикування фотограф увіковічив нас на сумісному фото, де я стою біля Гітлера.

Моя трудова повинність завершилась у жовтні 1934 р., мені дали хорошу характеристику, яка була перепусткою до університету. Я завжди мріяла студіювати природничі науки і філософію. Отже, я обрала першим місцем навчання Фрайбурзький університет. Зоологію там викладав професор Шпеман, а філософію – ідол німецького студентства Мартін Гайдеггер. Моя старша за мене подруга була його докторанткою і підігрівала мої філософські амбіції. Разом з нею я відвідала його лекцію про Гьольдерліна і була в захваті. Але страшилася підійти до деканату і записатись на курс до професора Гайдеггера, який здійснював жорстку селекцію усіх охочих. Щоб потрапити сюди, треба було пройти курси з давньогрецької мови і розширеної латини. Названі курси я пройшла у скороченому варіанті. Цього факту я не приховувала і зізналась Гайдеггеру, що спотикнулась на Цезарі. Але на подив він поставився до мене дуже доброзичливо, я була записана на семінар з гегелівської філософії держави, який він вів разом з відомим юристом, професором Вольфом.

Я була зачарована непересічною особистістю Гайдеггера, який сидів на недосяжному для мене високому духовному троні. Він дуже вплинув на мене. Із сором'язливості я ніяковіла, коли треба було висловлюватись на філософські теми. Гайдеггер завжди підбадьорював мене, ставився до моєї скутості з порозумінням, давав дружні поради. Одягався мій кумир просто, наче шварцвальдський селянин. Вранці я часто зустрічала його у такому вбранні в трамваї. Ми спілкувались по дорозі до університету. У мене була також нагода зазирнути за лаштунки його приватного життя, бо він часто влаштовував у себе вдома вечорниці для учасників семінару.

Студентське життя не обмежувалось навчанням. Існували ще інші студентські обов'язки, які перелічувались у так званому «зошиті обов'язків». Я обрала для себе «службу оповіщення» з відповідним навчальним курсом. Усе починалось досить невинно з випускання поштових голубів на горі у передмісті Фрайбурга. Потім треба було братись за азбуку Морзе. На екзамені ми повинні були розшифрувати текст, зміст якого був витриманий в дусі ідеології націонал-соціалізму і через свою дикість викликав певні складнощі. Він застряг у моїй пам'яті: «Ти виходиш заміж не тільки за чоловіка, а й певною мірою за усіх його предків».

Ще одним моїм дорученням стала «навчальна служба». В основному вона передбачала відвідування занять, які проводили вчителі у школах та їхньому аналізі, мені також дозволяли проводити пробні уроки. Упродовж трьох місяців я повинна була проводити 10 годин занять щоденно у 8-му класі для дівчат. У характеристиці відмітили мій інтерес до педагогіки, особливо до самостійного проведення занять. В школі, яка була

закріплена за мною, були дуже добрі відносини між вчителями та учнями. Для мене було приємною несподіванкою, коли перед Різдвом мої підопічні зі словами вдячності подарували мені мішечок з печивом та альбом з фотографіями класу. До мішечку була прив'язана записочка: «Ласуйте і розважайтесь , подорожуючи на Різдвяні свята».

Наприкінці зимового семестру я попрощалась з Фрайбургом. Кожний студент був зобов'язаний пройти так званий східний семестр (Ostsemester). Обирати можна було між Бреслау, Данцигом і Кенігсбергом. Мій вибір пав на Кенігсберг, де починав свою науково-педагогічну діяльність професор Мотес. Свої лекції з ботаніки він починав рано вранці, а наприкінці тижня проводив змістовно насичені екскурсії по дивовижній Прусії.

Після літнього семестру 1936 р. завершилось моє навчання у Східній Прусії, чудові ландшафти якої підкорили моє серце. Я хотіла залишитись тут, завершити навчання і одружитись. Оскільки мій майбутній чоловік був біологом і часто знаходився в експедиціях, а я як дружина мала б його супроводжувати. Але дозвіл на усе це можна було отримати лише за умови наявності наукової кваліфікації як перепустки до самостійних наукових досліджень. Отже, треба було сумлінно і з радістю продовжувати студії, щоб скласти випускний екзамен. Трохи забігаючи наперед, скажу, що ці плани не здійснились. Мій наречений відмовився вступати до партії з усіма наслідками, які витікали з цього. Його запрошували як науковця в США, але він залишився у Німеччині. Його втиснули у лейтенантську форму і відправили на східний фронт, де він і загинув.

Повертаючись до довоєнного періоду, треба згадати про наші спроби вийти за рамки доктрин, які панували у ті роки. На моїй малій батьківщині у м. Альтена була відкрита перша міжнародна молодіжна турбаза. Там і у нас вдома вже гостювали американські студентки. Тепер вони хотіли разом з нами здійснити велотур по Німеччині. Ми зібрали усі необхідні для цього папери, але з відомства Балдура фон Шираха надійшла телеграми «Відмовити!»

Дозвіл по іншим каналам вдалось отримати Р.Ширману, засновнику нашої турбази. Ми потоваришували з американськими студентами і підтримували тісні стосунки і після війни.

Моє навчання я продовжила в Бонні. В боннські семестри навчання було дуже ущільненим. Зошит «Обов'язків», порівняно з фрайбурзьким, ще більш розширився. Ми навчались володіти зброєю, оволодівали спеціальністю телефоністок і телеграфісток. Мені подобалось працювати на комутаторі. Я поєднувала навіть міжнародні розмови.

Випускний екзамен з цих «служб» відбувся за день до мого народження у казармі служб повідомлення вермахту. Приміщення казарм, як на

мене, мали дуже смішні назви. Усюди були солдати, які підсміювались над нами. Ми відповідали їм не менш дотепно. Панувала атмосфера нервових веселощів, яка витіснила страх перед екзаменом.

На літніх канікулах 1937 р. я задумала здійснити майже авантюристський для тих часів план. Моя подруга вже виїхала до Англії як Au-pair-Mddchen, тобто помічниця по домогосподарству. В наступному семестрі професор Вайбель доручив мені підготувати реферат на тему «Економіка, поселення та транспортні зв'язки у північно-східній Англії». Моя подруга знайшла родину, яка погодилась прийняти мене на чотири місяці. Я озброїлась книжками з англійської кухні та прикупила робоче вбрання. Грошей тоді дозволяли проводити як кіт наплакав: на все про все тільки 10 рейхмарок. Через це мій вояж мав щось від авантюризму. З Кельну тоді їхав один-однісінький потяг. Я сиділа сама у купе, а на пероні прогулювались молода дама у супроводі старшого чоловіка, час від часу кидаючи око на мене. Раптом вони з'явились у моєму купе. Чоловік представився і познайомив мене з дочкою, яка закінчила школу у Берліні і хотіла поїхати до Лондону на відвідини родичів. Вона уперше подорожувала сама, отже, турботливий батько попросив мене приглянути за нею. Він мав у Берліні хімічний завод. Я одразу збагнула, що йдеться про єврейку, яка намагалась емігрувати, і намагалась якомога втамувати її хвилювання. Після прикордонного контролю ми вдихнули з полегшенням, хоча моя супутниця була знесилена від нервового і душевного напруження.

Опівночі в Лондоні я вже стояла на пероні з 10 рейхмарками у кишені. Моя подруга раптово захворіла на ангіну, моїх потенційних роботодавців я ще не знала. На думку приходили тільки слова моєї мами щодо «пригод з 10 марками». Тоді я хоробро пояснювала: якщо щось піде не так, завжди можна звернутись до вокзальної місії. Але зараз реальність виглядала дещо іншою, але, хвала Богу, прийшло спасіння. Дуже привабливa дама у супроводі юнака тримала у піднятій руці конверт, де рукою моєї подруги було написане моє прізвище. Уявлення британців про німецьку студентку і мій вигляд не збігались, попри це ми зустрілись і одразу ж між нами виникла симпатія. Я приїхала до Лондону в час проведення урочистостей з приводу коронації Георга, який ось-ось став королем. Будинки прикрашали велетенські неонові літери «GR (Georg Rex)», оскільки це також й мої ініціали «GR (Gertraud Rosendahl)», я ледь стримувалась, щоб не розсміятись від шаленої думки, що це й мене вітають з прибуттям пихаті англійці. Потім я ще довго зустрічала ці ініціали на клумбах вздовж Темзи не без прихованої гордості щодо прихованої вибіркової спорідненості.

Мої працедавці одразу ж запросили мене повечеряти разом. Виявилось, що тут заправляють салат безпосередньо у своїй тарілці. Я не знала цього і давилась сирим листям. Мені ніхто нічого не підказував, не виправляв, усі тільки стежили за мною. Вони розглядали мою поведінку, тестуючи мій самоконтроль і самовладання. Отож неприправлений салат додав мені кілька пунктів у характеристиці. Дуже швидко з'ясувалось, що я дарма зосередилась на кухні, бо мене запросили давати хазяїну дому уроки німецького, коли він був вільним від роботи.

Я провела чудові, цікаві і сонячні літні канікули з екскурсіями по південно-східній Англії. У Лондоні я відвідала майже усі музеї, театри і концерти. Тоді з Німеччини емігрувало до Англії багато видатних митців, яких я навіть у мріях не наважувалась побачити вдома. Але у Лондоні зі мною відбулась також неочікувана пригода. Для свого реферату з географії я багато фотографувала. Через це мене запідозрили у шпигунстві. Виявилось, що родичка одного з британських міністрів невірно прочитала моє прізвище і подумала, що я родичка Альфреда Розенберга. На щастя, усе дуже швидко з'ясувалось.

Англійці, передусім жінки, полюбляли палити цигарки. Я ж не мала цієї згубної звички. При усякій нагоді, в гостях, на вечірках, в ресторанах тощо мене питали «Cigarette, please?». Я постійно відповідала: «No, thanks». Одного разу я пригадала плакати і настінні надписи у німецьких залах очікування та інших громадських приміщеннях: «Німецька жінка не палить!». Безперечно, не це було причиною моєї відмови від тютюнової спокуси. Але ця фраза, вимовлена з англійським акцентом, звучала так чудернацьки, що прорвала мій спротив, і я запалила англійську парфумовану сигарету. Зізнаюсь, мені це навіть смакувало. Мене урятувало тільки те, що через півроку у Німеччині припинили імпортувати англійські сигарети, а німецькі з їхнім огидним присмаком викликали відразу.

Стиль життя в Англії був більш вільним, ніж у Німеччині. На вулицях Лондону можна було зустріти представників різних рас і країн. На вулицях майоріли прапорці британських колоній. Після однієї з вечірок ми кілька разів обігнули площу Пікаділлі, і хтось гордо прокоментував: «Навколо цієї площі крутиться увесь світ!». Після війни ці слова вже втратили свій сенс. Але тоді ніхто з нас навіть й гадки не мав, що ось-ось почнеться Друга світова війна, і як через неї і після неї зміниться Європа.

7-го березня 1940 р. я захистила дисертацію з біології. Не зважаючи на це, мені у Марбурзькому університеті присудили ступінь доктора філософії, бо там не було природничого факультету, який дозволив би мені одержати ступінь з природничих наук. Зрештою це не мало ніякого значення, бо рецензентами моєї праці були відомі ботаніки і генети-

ки. Мене запросили до Інституту рослинництва у Галле, запропонували працю у відділі генетики. З червня 1940 р. і до кінця війни я працювала у цій надзвичайно цікавій дослідницькій сфері. Моїми колегами було подружжя професорів із Києва, які свого часу втекли до Німеччини, рятуючись від інтриг Лисенка, тим самим уникнувши Гулагу. Між нами встановилась дружня атмосфера однодумців, я навіть навчилась писати кирилицею.

Після війни нам знову треба було рятуватись від політизації біологічних досліджень. Для мене це був шлях додому, до землі Пінічний Рейн-Вестфалії.

Локі Шмідт

Змушені рано подорослішати[1]

Після 1933 р. в нашій школі відбулись деякі зміни. Директор нашої школи Гайнріх Ландаль, якого усі ми дуже любили, у 1934 р. попрощався з нами у актовому залі, а ще раніше зник наш вчитель англійської Тедді Гайне, як ми згодом дізнались, виїхав до Англії. Звільнили також нашого класного керівника Іду Ебергардт, для мене це було особливо болісно, бо вона була чудовим біологом, я багато чого взяла від неї. На відміну від них, наша перша зустріч з новим директором Ервіном Ціндлером була досить неприємною. Ми усі зібрались на шкільному подвірї обличчям до школи. На першому поверсі відкрилось вікно. Дивлячись на нас згори у віконній рамі пан Ціндлер щось пробуркотів. Його промову завершила фраза: «Я вичищу від навозу цей червоний свинарник!»

Невдовзі після цього Гамбург відвідав Гітлер. У цей день школи не працювали, бо усі учні утворили живий ланцюг від аеропорту до центру міста. Нашій школі випало стояти на шосе Альстеркруг, де ми вишикувались у три ряди. Я твердо вирішила, що не буду викидати руку і вигукувати. Ми чекали і чекали. Раптом десь далеко роздався гуркіт, потім на горизонті з'явилась машина. Раптом я відчула, що гучно кричу і махаю рукою. Мене охопив шалений страх і було соромно, як ніколи дотепер. Увечері я поділилася своїми переживаннями з батьком, він заспокоїв мене і розповів про масовий психоз. Моя поведінка була притаманна людям. Але відчуття сорому залишилось.

Разом з паном Ціндлером до нашої школи прийшли ще декілька вчителів, навіть їх зовнішність викликала відразу. Жилет одного був увесь у яєчних плямах, інший був непристойно франтуватий, постійно

[1] Schmidt Loki. Gezwungen, früh erwachsen zu sein:, in: Schmidt H., Schmidt L. Kindheit und Jugend unter Hitler. Berlin: Pantheon 2012, 23-80 (зі скороченням). Локі Шмідт – дружина екс-канцлера ФРН Гельмута Шмідта, педагог за освітою.

з'являвся з манікюром, інші були сірими і неприємними. Озираючись назад, я думаю, що до нас направили тих вчителів, яких давно хотіли позбавитись інші школи. Але був і виняток: до нас прийшла Ерна Шталь, вона стала нашою вчителькою німецького, бо культурологію вже відмінили. Вона познайомила нас з класичною літературою, раз на тиждень ми збирались у неї вдома і читали вголос; між іншим, там я познайомилась з «Вертером» Гете.

Пан Ціндлер одразу після вступу на посаду директора викликав мене до себе і наказав змінити зачіску, бо, на його думку, я виглядала як китаянка. Ще з раннього дитинства я носила чолку. Відтепер я старанно розчісувала волосся на прямий пробор – вимушена зміна, яка мені запам'яталась також і з іншого приводу.

Але зроблю невеличкій відступ. Попри усі зміни тональність спілкування у школі Ліхтварка після 1934 р. майже не змінилась. Декілька нових вчителів наш клас ввічливо ігнорував, а з деякими старими вчителями встановилась нова довірливість, може, через те, що ми стали дорослішати. Так було також і з доктором Гансом Ремером, який у 1934 р. став нашим класним керівником. Ми його вже трохи знали, бо два роки тому їздили з ним на екскурсію, він був милим і дружелюбним, схожим на Ганса Альбера. Щоправда, про його політичну позицію ми тоді нічого не знали, бо він ніколи не говорив про політику.

Але одного разу він, як завжди з усмішкою, увійшов до класу з інструментом, який нагадував циркуль. Він розповідав нам про нордичну, динаричну та остичну людські раси і пояснив, що за допомогою вимірювання черепу можна встановити, до якої раси ми належимо. Лагідно посміхаючись, він начебто між іншим, сказав, що найціннішою є нордична раса.

Отже, почались вимірювання. Пан Ремер почав цю процедуру з нашого білявого і високого однокласника Ганса-Фрідриха Ленкайта. Той за усіма параметрами належав до динаричної раси. Під наш регіт він продовжував вимірювати. У підсумку пан Ремер розгублено заявив: «Єдиний нордичний череп у класі має Локі, але вона так схожа на китаянку». Під ще більший регіт він згорнув свій інструментарій і почав лекцію з історії.

У 1935 р. я закінчила неповну середню школу. Мої батьки з фінансових причин були не в стані продовжувати сплачувати за моє навчання. Моя мати тоді написала листа до школи Ліхтварка з проханням дозволити мені продовжувати її відвідувати. Десять років по тому, вже після війни я випадково знайшла цей лист. Він був єдиним листом, який мама завершила з обов'язковим для тих часів «Хайль Гітлер!».

Незабаром наш директор повідомив мені, що колегія дозволила мені продовжити навчання, але для цього треба було вступити до Спілки ні-

мецьких дівчат (BMD). Сусідська дівчина вже організувала у передмісті Гамбургу свій осередок і запросила мене долучитись. Вона призначила мені зустріч у Домі свого осередку СНД.

Йшлось про приміщення, розташоване на другому поверсі, це було старе помешкання кучера на самому кінці невеличкого парку, – якщо мені не зраджує пам'ять, усе це колись належало родині Блом. Приміщення, до якого я увійшла, освітлювала тільки одна малесенька тьмяна лампочка без абажура, майже без меблів, воно було темним і непривітним. Група з приблизно 12 дівчат – усі десь мого віку – сиділа на складних стільцях, мене представили, ми разом заспівали пісню. Але потім у нас знайшлась ще одна спільна справа: ми стали планувати, як зробити затишним це неприглядне затхле приміщення. Вже в наступну суботу ми завзято взялись прибирати, також фарбували, шили фіранки та наволоки. Усе робилось з радістю. Моя матір пошила мені уніформу: темно-синю спідницю та брунатний жакет, який ми називали мавпячою курткою, а під час однієї з нічних вахт мені урочисто вручили чорну краватку, яка також належала до уніформи. Коли мій батько вперше побачив мене у цьому вбранні, його очі ледь не вискочили з орбіт, але він промовчав.

Влітку ми влаштували тижневий табір з великим багаттям. Коли ми сиділи навколо вогнища і співали пісні, я мимоволі пригадала інші багаття, які ми запалювали під час екскурсій з нашим класом. У колі близьких однокласників було якось по-свійськи; а тут на усьому лежав відбиток примусовості та організованості. Наприкінці вечору мене і ще кількох дівчат урочисто підвищили до рангу фюрерши товариста і передали червоно-білий шнурок, який відтепер належав до моєї уніформи.

Тепер я відповідала за проведення надомних вечорниць групи, що складалась з 10-12 дівчат. Ми продовжували прикрашати наш дім, окрім того, я збирала інформацію про німців за кордоном, особливо в Африці, щоб розповідати про них на надомних вечорницях. А потім відкрилась ще одна, неприємна для мене сторінка служби у СНД: збирання грошей на вулицях та обходячи будинки; ходили ми по двоє з бляшанкою і просили перехожих зробити пожертву для німців за кордоном. Той, хто кидав гроші у бляшанку, одержував за це блакитну свічку, а коли ми збирали кошти на допомогу взимку, давали вже маленьку штучну квіточку. Якщо мені припадало «жебрачити» з тими, хто як і я не зносив цього, то кожному, хто кидав до бляшанки більше, ніж 10 пфенігів, ми одразу давали декілька квіточок; здавати наші бляшанки ми могли лише тоді, коли роздавали усі квіти.

Набагато приємнішим був час перед Різдвом, коли ми робили ялинкові прикраси. Час від часу я приносила свою скрипку і акомпанувала співи, які мала слухати якась наша начальниця. На щастя, у 1936 р. мене

зняли з цієї посади, і я стала скрипалькою в оркестрі СНД, де ми здебільшого грали барочну музику, отже, «служба» була мені в радість. Під час цих багатотижневих репетицій та музикування говорили тільки про музику, ніхто навіть і не згадував про політику. Солісти, які інколи грали з нами, наприклад, Бранденбурзькі концерти Баха, також стримувались від висловлювань.

Зі вступом до СНД-оркестру, де я була до початку трудової служби, моя діяльність у СНД, так би мовити, припинилась. Якщо хтось запитав би мене сьогодні, чи вплинули ті часи на мене, чи стали вони частиною мого життя, скажу рішуче: ні. Приємно згадувати про спілкування з однолітками, про роботу над благоустроєм дому, але у пам'яті не збереглось нічого щодо політичного виховання. Мабуть, свою роль тут відіграв той факт, що я ставилась до СДН упереджено і вступила до нього тільки з однієї метою: продовжити навчання у школі. Мені було шкода витрачати час, який я там проводила, бо було багато роботи вдома, а також прийшлось майже згорнути моє заробляння репетиторством. З вдячністю я згадую лише музичні заняття в оркестрі, це було справжнє збагачення.

Після Великодня 1936 р. на фізкультурі нас стали вчити стріляти з малокаліберної гвинтівки. Коли я рішуче заявила, що не доторкнусь до зброї, мене звільнили від цих занять, але змусили написати заяву про це і віднести до директора. Не можу пригадати, чи було це цього разу, чи трохи згодом, але пан Ціндлер, наш директор, сказав, що школа Ліхтварка є надзвичайною, він навіть не уявляв, що таке можливо. Але управління освітою попри це вирішило її закрити. «Коедукація сьогодні не на часі, – сказав мені пан Ціндлер, – але я спробую зберегти школу Ліхтварка». Отже, наша бесіда була витримана цілковито в іншій тональності, ніж я очікувала.

Але цим намірам не судилось здійснитись. Незадовго до Різдва 1936 р. справдились чутки про закриття нашої школи. У музичному залі зібрали наших батьків і повідомили, що школа Ліхтварка працює тільки до літніх канікул. Хлопці залишаться у приміщенні школи, яка відтепер буде називатись реальною гімназією імені Гайнріха Гертца, а дівчат перевели до монастирської школи. Щоб зробити абітуру, нам треба була завершити 12-й клас. Хлопці мали завершити навчання на Великдень 1937 р., а дівчата – восени того ж самого року. Тоді ми, дівчата, мали ще півроку проходити курс з домогосподарювання, щоб на Великдень 1938 р. одержати свідоцтво про завершення школи.

Коли згодом я прощалась з паном Ціндлером, він обняв мене і сказав: «Локі, Локі, що вони зробили з нашою школою!». Ось як змінилась ця людина під впливом атмосфери нашої школи, хоча у 1934 р. він ще хотів «вичистити цей червоний свинарник».

Барбара Фінкен

Культ матері у націонал-соціалізмі[1]

Політика націонал-соціалізму цілком підірвала буржуазну родинну ідеологію. Поширеним заблудженням є те, що націонал-соціалісти хотіли повернути жінку до її традиційної ролі у родині. Ця хибна позиція, мабуть, обумовлена тим, що нове визначення жінки подекуди супроводжувалось традиційною риторикою зневажливого ставлення до жінок, де комплементарні простори чоловіків та жінок навіть формально вже не рівноцінні, а постають відокремленими, відірваними один від одного та ієрархічно структурованими. Промова Гітлера про маленький світ жінок і великий світ чоловіків містить у собі момент, коли великий світ виявляється залежним від малого: «Якщо кажуть, що світом чоловіка є держава, що світом чоловіка є боротьба, готовність вступити за спільноту, напевне, можна було б сказати, що світ жінки є меншим, бо її світ – це чоловік, її діти та її будинок. Але де був би той великий світ, якби ніхто не опікувався малим? Як міг би існувати цей більший світ, якби ніхто не зробив змістом свого життя піклування про малий світ? Ні, великий світ будується на основі малого. Великий світ не може вистояти, якщо малий світ не буде міцним». Це конвенціональне висловлювання свідчить, що Гітлер ностальгічно кульгає позаду політики своїх більш радикальних ідеологів. Фактично родинний внутрішній простір, де жінка виступала домашнім ангелом, став істотно обмеженим.

Сферою існування жінки була не родина та її затишок. Родина розчинилась у народному тілі. Простір націонал-соціалістичного суспільства вже більш не поділявся на упорядковану державну сферу чоловіка і життєвий світ родини. Ця модель буржуазної держави повинна була змінитись у Третьому Рейху. Зі слоганом «Часи особистого щастя у минулому» будь-який відхід до внутрішнього родинного простору вважався егоїзмом. Народне тіло, сформоване і скероване за принципом фюрера чоловічою братерською ордою, було поділено за статтю і віком у іншій спосіб, ніж у родині. Внутрішній простір родини був зруйнований через професіоналізацію ролі домогосподарки та матері; націонал-соціалістична політика відкрила усі шляхи для ствердження тренду професіоналізації домогосподарок, започаткованого буржуазними жіночими об'єднаннями. Офіційний припис був таким: «Перед тим, як член СС почне клопотати про дозвіл на одруження у відомстві з питань родини і населення, він має надати довідку, що його майбутня дружина пройшла

[1] Vinken B. Der Mutterkult im Nationalsozialismus, in: Lust am denken. München: Piper. 2011. 97-102. Зі скороченнями. Барбара Фінкен – габілітований доктор філософії, професор, спеціалізується на романській філології.

курс материнського навчання. В рамках цього курсу вчать усьому: веденню домогосподарства, підтриманню здоров'я, готувати їжу, шити, доглядати за немовлятами і хворими; такий курс для дружини есесівця є занадто великим, але з усього цього й складається справжня дружина і мати». Буття матір'ю та домогосподаркою стало професією, якій навчаються і якою практично оволодівають колективно на курсах догляду за немовлятами, домогосподарства, материнського вишколу, під час материнської служби і служби з охорони народного здоров'я. За кошти держави виснажені матері направляються на відпочинок до материнських лікувально-оздоровчих закладів.

Так відбувається колективізація приватного. У буржуазній іконографії мати з дитиною є взірцем довірливого усамітнення, адже образ діви з дитиною став змістом інтимності. Тепер мати і дитина з'являються у множині, вишикуються вздовж і поперек, синхронно пересуваючи дитячі візки. Мотив матері з дитиною є протилежністю колективно дисциплінованому війську у броні, готовому до наступу; цей мотив акцентує неповторність, інтимність і уразливість. Якщо ж він зображується на зразок колективу на марші, як на фотографіях з часів націонал-соціалізму, то це справляє дивакувате і відчужене враження.

З раннього дитинства діти, розподілені за статтю, ставали членами молодіжних організацій. Вони належали не батькам, а народу. Їх народжували не для Бога чи родини, а для фюрера: «Молодь німецького народу – це не сума хлопчиків і дівчат, якими розпоряджаються на свій розсуд батьки», передусім вони є «національним добром, є власним буттям з власною цінністю». Їхнє включення до політичної спільноти відбувалось не через батьків, а через гітлерюгенд. Народом вони ставали через партію, яка усувала усе, що роз'єднує, переступала через родину і приміряла класові протиріччя. Промови щодо важливості родини були просто балаканиною. Популярний фільм «Квекс, хлопчик Гітлера»[1] ілюструє неспроможність родини, місце якої займає партія. «Старі, поступитись місцем!», – цю фразу Квекса, хлопчика Гітлера, яка є виразом едипівського повороту у партії, можна вважати гаслом родинної політики націонал-соціалізму. В ній зникають батько і матір. Орда братів руху вбиває свого імпотентного батька і тим самим реставрує усю маскулінність. Батько віддає партії свій авторитет батька сімейства, вбиваючи свою дружину. Але у більшості фільмів жінці відводилась більш значна роль. Разом зі своїм сином вона могла принести себе у жертву народній спільноті і навіть вимагати від сина такої ж самої жертовності. Її жертва народження урівноважується його жертвою на війні. Синова любов тут

[1] Йдеться про сучасний фільм, присвячений так званим «дітям Гітлера», де розкривається трагізм долі цих дітей.

адресується не жінці, а переноситься на країну, матір-землю на основі своєрідної міфології смерті і плодовитості, – отже, конституюється, так би мовити, державно підтримувана едипальна ситуація.

Материнство як проста репродуктивність, вилучається з інституції родини і підноситься до ідеалу. Інституція шлюбу вже не мала ніякого значення. Роль батька зводиться до расово чистого запліднювача зі здоровою спадковістю і по можливості годувальника; при нагоді його могла замінити народна спільнота, уособлена фюрером і конкретизована у вигляді опікунів із СС. Кохана і дружина зникли, а їхнє місце зайняла нова мати. Дитина вже не була втіленням любові пари, як колись казав Григорій Ниський, вона, говорячи мовою 19-го століття, також не була ані дитиною кохання, ані дитиною обов'язку, ані неочікуваним наслідком «палкою миті», як полюбляє висловлюватись сучасна молода генерація. Жінка жадала чоловіка лише задля дитини; її єдиним потягом був материнський інстинкт. Вона повинна була цінувати у чоловіку виключно надіндивідуальне: чисте втілення раси. Дитина була не наслідком статевого акту, а метою, сенсом і призначенням цього акту. Але дитина, яка походила з цього, належала не батькам, а народу, вона була не відтворенням родини, а здійсненням раси. Забезпечення вічності її життя було найсвятішим призначенням усіх чоловіків і жінок німецької крові. Ось чому Генріх Гімлер закликав кожного есесівця зачати дитину перед тим, як полягти на війні. З цих самих міркувань жінка, яка не реалізувала своє материнство, вважалась злочинницею. «Ганьбити треба не жінку з позашлюбною дитиною, а ту, яка здоровою і без порушень репродуктивної функції дожила до 30-ти років, але ще й досі не народила. ... У правильно побудованій державі треба ганьбити жінку, яка не народжувала. Дитину не обов'язково народжувати у шлюбі, як було раніше, бо опіка над вагітною жінкою повинна стати основою соціальної політики». Тим самим держава перебирала на себе функцію батька. Вона б залюбки запровадила примусове материнство усіх жінок «чистої» крові. У разі відсутності волі до материнства жінку передбачалось виправляти зґвалтуванням.

Нова матір була героїчною. Набув популярності класичний стереотип, де пологи порівнюються з битвою, у якій треба ризикувати життям, зносити нестерпний біль. Гітлер застосовував його для героїзації матері як воїні: «Кожна дитина, яку народжує жінка, є битвою за буття і проти небуття свого народу». Популярна література тих часів, особливо поради щодо життєвих справ, також закріплювала паралелізм між матір'ю та воїном. ...

Матір мала спрямовувати свої солдатські чесноти та непохитність не тільки на себе, а й на своїх дітей, щоб виховувати у них готовність до смерті у стані довгострокової мобілізації. ... Героїчна мати вже не мала

виконувати традиційне завдання підтримування життя, а повинна була розрізнювати між тим, що гідне і не гідне життя. Це означало, що німецька матір була зобов'язана усіма засобами підтримувати і розвивати молоде життя, одначе не будь-яке, а тільки цінне і здорове, викорінюючи хворе. Вона повинна була замінити традиційну матір, яка загрузла у почуттях і мріях, стала розчуленою і розпещеною. Відбувався наступ проти егоїзму старого материнства, бо він, як усякий інший егоїзм, спрямовувався «проти раси». Жіночим материнським збоченням, яке не відповідало потребам виду і біології, проголошувалась звичка піклуватись про усіх, хто потребував допомоги, відчуття прив'язаності до усього живого та його захист. Життя само по собі не мало жодної цінності; новим гаслом стало «відбір і викорінення». Добра матір, якщо треба, повинна була вбивати задля підтримання чистоти раси. Адже «людське обличчя само по собі нічого не санкціонує». Щоправда, держава взяла на себе вбивство життя, яке не вартує, щоб жити. Розумово відсталі діти були першими жертвами жахливих вбивств у нечуваних масштабах.

Посилання

Култаєва М. (2002). Мартін Гайдеггер очима сучасників. Добірка і переклад з нім. Марії Култаєвої. К.: Стилос.

Cesar, G. (1994). Wanderungen durch die bewegten Zeiten. Sassenberg: Pavo-Verlag.

Schmidt, L. (2012). Gezwungen, früh erwachsen zu sein. In: *Schmidt Helmut, Schmidt Loki. Kindheit und Jugend im Dritten Reich*. Berlin: Pantheon, 23-81.

Vinken, B. (2011). Der Mutterkult im Nationalsozialismus. In: *Lust am Denken*. Hrsg. K. Rotter und K. Wulffius. München: Piper, 97-102.

References

Cesar, G. (1994). Wanderungen durch die bewegten Zeiten. Sassenberg: Pavo-Verlag.

Schmidt, L. (2012). Gezwungen, früh erwachsen zu sein. In: *Schmidt Helmut, Schmidt Loki. Kindheit und Jugend im Dritten Reich*. Berlin: Pantheon, 23-81.

Vinken, B. (2011). Der Mutterkult im Nationalsozialismus. In: *Lust am Denken*. Hrsg. K. Rotter und K. Wulffius. München: Piper, 97-102.

Kultaieva, M. (2002). M. Heidegger in visualization of his contemporaries. Collected and translated from German by M. Kultaieva. K: Stylos (in Ukrainian).

***Мария Култаева*. Образование и повседневные реалии Третьего рейха: мемуары и теоретические реконструкции**

Повседневные реалии образовательных и воспитательных практик Третьего рейха реконструируются в мемуарах включенных наблюдателей этих процессов. Фрагменты этих мемуаров приводятся как дополнительный фактологический материал к рефлексиям тоталитарных трансформаций в образовании, чему способствует обращение к их субъективному восприятию. Несмотря на разное происхождение и несовпадение жизненных по-

зиций все авторы переведенных фрагментов концентрируют свое внимание на тех чертах тоталитарных образовательных нововведений, которые являются несовместимыми с гуманистической традицией в образовании. Повседневная жизнь университетских и школьных сообществ в Третьем рейхе определялась идеологией национал-социализма.

Воспоминания о деятельности М. Хайдеггера в должности ректора Фрайбургского университета (Г. Готтшальк, Г. Йонас, К. Левит, Г. Цезар) раскрывают амбивалентность его мышления и действия. Однако его национализм в управленческой деятельности не переходил в резкий антисемитизм. Расовая теория как составляющая идеологии национал-социализма не была определяющей в тех образовательных институциях, где образовательные традиции были ориентированы на гуманистические ценности, которые также поддерживались в семьях (Г. Цезар, Л. Шмидт). Некоторые попытки стимулирования альтруистического социального поведения учащихся и студентов в Третьем рейхе оказались неэффективными, поскольку имели директивный характер (Г. Цезар). Сравнение национал-социалистической модели школы со школой Лихтварка осуществила Л.Шмидт, показывая преимущества последней в формировании всесторонне развитой личности.

Социальный статус женщины в Третьем рейхи, ее воспитательное влияние на детей в рамках семьи, соответствующей идеологическим штампам Третьего рейха, воссоздает Б. Финкен, особо акцентируя ее социально зависимый характер.

Ключевые слова: *Третий рейх, воспитание, повседневная жизнь, мемуары, университет, школа, идеология, гуманизм, ценности.*

***Maria Kultaieva*. The education and everyday realities of the Third Reich: memoires and theoretical reconstructions**

The everyday realities of educational practices of the Third Reich are reconstructed in the memoires of involved observers of these processes. The most of them can be used as a factual supplement to theoretical reflections on totalitarian transformations in education as their subjective perceiving. Despite of different origin and life attitudes all the authors of translated fragments are concentrated on those features of totalitarian educational innovations which show their completely incompatibility with the humanistic tradition in education. The everyday life of universities' and school's communities in the Third Reich was determined by the national-socialist ideology.

The recalling on Heidegger's activities as the rector of the University in Freiburg (H. Gottschalk, H. Jonas, K. Lцwith, G. Cesar) expose the ambiguity of his way of thinking and acting, what was also noticeable in his habitus. His nationalism was not combined strong with the anti-Semitism in the university's management. The race theory as a part of national-socialismideology wasn't definitive for the everyday life in those educational institutions, where the educational traditions

were connected with the humanistic values existing in families (L. Schmidt, G. Cesar). Some attempts to stimulation of the pro-social behavior of pupil and students (helping and solidarity) were not effective in the Third Reich because of their directive nature (G. Cesar). The comparison of the national-socialism model of the school and the Lichtwark School taking by L. Schmidt demonstrates the advantages of non-indoctrinated educational institutions withthe pedagogical and socialfreedom used for the all-side development of pupil personality. The experience of the membership in BMD (League of German girls), connected with the force working is critically analyzed by G. Cesar and L. Schmidt.

The social status of women and their educational influence in the family of the Third Reich design is reconstructed by B. Vinken. She shows that the fascist ideology provides only the subordinated role of women in all spheres of the social life including the educational practices.

Key words: *The Third Reich, education, everyday life, memoir, university, school, ideology, humanism, values.*

Култаєва Марія Дмитрівна – доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАПН України, завідувач кафедри філософії, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Президент Українського товариства філософії освіти, перекладач українською праць сучасних зарубіжних філософів (У.Бек, В.Вельш, Г.Гадамер, Ю.Габермас, Г.Йонас, Р.Рорті та ін.).

E-mail: shepitko@hotmail.com

Maria Kultaieva, Doctor of philosophical sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Chief of philosophy department, H.Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, President of the Ukrainian Philosophy of Education Society, Translator of contemporary foreign philosophers' books into Ukrainian (U.Beck, W.Welsch, H.Gadamer, J.Habermas, H.Jonas, R.Rorty etc.).

E-mail: shepitko@hotmail.com